

ISSN:1306-3111
e-Journal of New World Sciences Academy
2007, Volume: 2, Number: 3
Article Number: C0014

SOCIAL SCIENCES

TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

Received: February 2007

Accepted: July 2007

© 2007 www.newwsa.com

Sevim Birici

University of Firat

birici@firat.edu.tr

Elazig-Turkiye

HİLÂLÎ-İ ÇAĞATÂYÎ'NİN ŞÂH U DERVÎŞ MESNEVİSİ

ÖZET

İranlı bir şair olan Bedrüddin Muhammed b.Abdillah Hilâlî-i Esterebâdi, Çağatay Türklerinden olduğu için Hilâlî-i Çağatayî ismiyle bilinmektedir. Kaynaklarda Şâh u Dervîş adlı mesnevisinin yazılış tarihine ait herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin Bediüzzaman Mirza'ya takdim edildiği iyi bilinmektedir. Buna göre mesnevinin H.911-H.920 tarihleri arasında yazıldığını tahmin edebiliriz. Hilâlî-i Çağatayî'nin Şâh u Dervîş mesnevisinin tanıtımı olan bu çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Önce Hilâlî-i Çağatayî ve eserleri hakkında kısa bilgi verildikten sonra, Şâh u Dervîş mesnevisinin bölümleri, son kısımda ise özeti verilerek eser tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hilâlî-i Çağatayî, Mesnevi, Şâh u Dervîş

HİLÂLÎ-İ ÇAĞATÂYÎ'S "SHAH AND DERVISH" MESNEVİ

ABSTRACT

Bedrüddin Muhammed b.Abdillah Hilâlî-i Esterebâdi is known with the name of Hilâlî-i Çağatayî. He is a Iranian poet from Çağatay Turks. In the literature there is no record on written date of his mesnevi which is entitled with Shah and Devish (Şâh u Dervîş). However, it is well known that this study was presented to Hüseyin Baykara's big son of Bediüzzaman Mirza. Therefore, we can assume that it was written between h.911-920 years. This study is an introductory review of the Shah and Devish (Şâh u Dervîş) mesnevi. The study is based on tree sections: Firstly, a summary of Hilâlî-i Çağatayî's autobiography and his works will be given. Then, the contents of Shah and Devish (Şâh u Dervîş) mesnevi will be introduced. Finally, the context of the contents will be described.

Keywords: Hilâlî-i Çağatayî, Mesnevi,
Shah and Devish (Şâh u Dervîş)

**1. GİRİŞ VE HİLÂLÎ-İ ÇAĞATÂYÎ'NİN ŞÂH U DERVÎŞ MESNEVİSİ
(INTRODUCTION AND HİLÂLÎ-İ ÇAĞATÂYÎ'S "SHAH AND DERVISH"
MESNEVÎ)**

HİLÂLÎ-İ ÇAĞATÂYÎ

Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh Hilâlî-i Esterebâdî

(Ö: 936=1529-1530)

1.1. Hayatı (Autobiography)

Çağatay Türklerinden olduğu için Çağatâyî nisbesiyle tanınır. Kuzeydoğu İran'daki Esterabad şehrinde doğmuştur. Devrin önemli kültür merkezlerinden Herat'ta tahsil ve terbiye görmüş, Ali Şir Nevâî'nin himayesine girerek onun yanında yetişmiştir. Nevai H.897 yılında (M.1491-1492) yazdığı Mecâlisü'n Nefâ'is'inde onu kabiliyetli, kuvvetli hafızaya sahip, istikbal vadeden bir genç olarak tanıtır. Tezkire müellifi Ahmed Ali Han, Hilâlî'yi Ali Şir Nevâî'ye İran şairlerinden mutasavvuf şair Abdurrahman-ı Cami'nin tanıştırdığını söyler (Tezkire-i Mahzenü'l-Gara'ib, ss:720). Fakat bu bilgiye başka kaynaklarda rastlanmamaktadır.

Hilâlî daha sonra Nevaî'nin yardımıyla Sultan Hüseyin Baykara'nın hizmetine girmiştir. Sultanın ölümünden sonra Herat'ta Safeviler'le Şeybani'ler arasındaki karışıklıklardan dolayı sıkıntılı günler yaşamış olan şair Şeybanilerden Ubeydullah Han'ın Herat'a hakim olmasıyla (935=1528-1529) onun dostluğunu kazanmıştır. Kendisini çekemeyenler onun Şiî olduğunu ileri sürerek Sultana şikayet etmişlerdir. Hilâlî bu şikayet üzerine 936 (1529-1530) yılında Ubeydullah Han tarafından idam ettirilmiştir. Ubeydullah Han sürekli onun öldürülmesinden pişmanlık duymuştur. Aşağıdaki beyitler onun Şiî veya Şiîliğe meyli olduğuna delâlet eder.

محمد عربی آبروی هر دو سرای کسى که خاک درش نیست خاک بر سر او
شنیده ام که تکلم نمود همچو مسیح بدین حدیث لب لعل روح پرور او
که من مدینه علم علی درست مرا عجب حجتی است من سک در او
(Brown 1312:157)

(Muhammed-i Arabî her iki sarayın haysiyeti, onun kapısının toprağı olmayan kimsenin toprak başı üzerindedir.

İşittim ki İsa gibi konuşur göründü, bu söz onun ruh besleyen lâl dudağının sözünden.

Ki ben Medine ilimliyim Ali doğrudur bana, şaşılacak uğurlu sözdür ben onun kapısının köpeğiyim)

Bazı kaynaklarda ise 935 (1528-1529) veya 939'da (1532-1533) idam edildiği kayıtlıdır (Brown 1312:156).

İran tezkire yazarları, ömrünün sonlarında Şiîler arasında Sünnî olmakla suçlandığını söyledikleri Hilâlî'nin Şiîlikle itham edilerek idam edilmesindeki çelişkiye dikkat çekmişlerdir (Mirza, 1317 hş ss: 91).

Hilâlî'nin Herat çarşısındaki mezarı yeni dükkanların yapımı nedeniyle kaldırılarak Ali Vaiz'-i Kaşifi'nin türbesine nakledilmiştir.

1.2. Eserleri (His Works)

- **Divân:** Gazel ve rubailerle birkaç kıtadan meydana gelen 894 beyitlik bir eserdir. İlk olarak 1883 yılında Kanpur'da basılmış olup aynı baskı 1912 yılına kadar on iki defa tekrarlanmıştır. Son olarak şairin Şâh u Dervîş ve Sıfatü'l-âşîkin adlı mesnevileriyle birlikte yayımlanmıştır (nşr. Said-i Nefisi, Tahran 1337 hş).

- **Sıfatü'l-`âşıkın:** (Tebriz 1321 hş.; Tahran 1324 hş.; 1334 hş., nşr. Hüseyin Kuhi-i Kirmani). Aşkın mahiyeti ve sadakat, vefa, cömertlik, cesaret, alçak gönüllülük, edep gibi konuların işlendiği yirmi bölümden meydana gelen mesnevinin her bölümünde konular birer küçük hikaye ile açıklanmıştır. Hilâlî'nin ayrıca Leylâ vü Mecnûn adlı mesnevisi olduğu söylenmektedir. Eserin günümüze ulaşmış ve ulaşmadığı hakkında bilgi olmayıp kaynaklarda bu eserden alınmış bazı beyitlere rastlanmaktadır.
- **Şâh u Dervîş:** Hilâlî-i Çağatâyî'nin Şâh u Gedâ'sının hangi tarihlerde yazılmış olduğu kaynaklarda geçmemektedir. Ancak eserin Hüseyin Baykara'nın büyük oğlu Bediüzzaman Mirza'ya takdim edildiği bilinmektedir. Buna göre eserin yazılış tarihi Hüseyin Baykara'nın ölüm tarihi olan H.911 ile Bediüzzaman Mirza'nın ölüm tarihi olan H.920 yılları arası olduğu tahmin edilebilir.

Eser tasavvufi bir mesnevi olup, konusu doğu edebiyatında özellikle İran edebiyatında çok işlenmiş konulardan olan "aşk"tır. Şâh ve Gedâ arasındaki aşk mesnevî nazım şekli içerisinde hikaye edilmiştir. Şâh u Gedâ mesnevisinin Aruzun Failâtün / Müstef'ilün / Failâtün vezniyle yazıldığı kayıtlıdır (Sevgi 1998:22). Ancak eser tarafımızdan incelendiğinde, Aruzun Fe'ilâtün / Mefâ'ilün / Fe'ilün kalıbıyla yazılmış olduğu tespit edilmiştir.

Şair Şâh u Dervîş kitabının te'lif nedenini şöyle anlatmaktadır: "Bahar mevsiminde bir gün kitap yazanlardan birkaçı çimende toplanmışlardı. Şiirden bahsettiler, nüktedân birisi goncayı vasf etmek istedi, her biri gonca hakkında bir şeyler söyledi. Ben de onların arzusunu kırmadım ve dedim:

هست بی کلزار غنچه دهن
دل پر خون زنگ بستہ من

(Gonca ağızlı gül yanaklı olmaksızın, benim kan dolu gönlüm pas bağlamıştır). (B.146)

Hepsi aferin dediler. Mesnevîde meşhur, söz fenninde kendini beğenmiş biri, benim şiirim için "onun şiirinin şivesi gazeldir, kim gazeli söyleyebilirse mesneviyi de beliğ ve fasih şekilde söyleyebilir" dedi. Bu fikirde mesnevi nazm ettim. Yeniden bir ses ulaştı "Şâh u Gedâ hikayesini söyle ",

قصه شاه را بیان کردم
حال درویش را عیان کردم

(Şâh'ın kıssasını beyan ettim. Dervîş'in halini açıkladım). (B. 181)

روی در اتمام آن کردم
شاه و درویش نام آن کردم

(Tamamladıktan sonra ona "Şâh u Dervîş" adını koydum). (B.182)

Eser birkaç defa basılmış olup (Tebriz 1324 hş; Amritsar 1333; Tahran 1363 hş., nşr. Hüseyin Kuhi-i Kirmani), Herman Ethe tarafından da manzum olarak Almanca'ya tercüme etmiştir (Leipzig 1870).

2. İNCELENEN ŞÂH U DERVÎŞ MESNEVİLERİNİN TANITIMI (THE DESCRIPTION OF ANALYZED VERSIONS OF THE "SHAH AND DERVÎSH" MESNEVIS)

Hilâlî-i Çâğatâyî'nin incelemeye esas alınan Şâh u Gedâ nüshaları:

A1 Nüshası: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi FY 1257

Yarı meşin bir cilt içinde, 52 yaprak 11,3 x 19 (5,9 x 12,5) cm. ebadında, mavi, siyah ve yıldız cetvel içinde, 12 satırlı, iri harfli nesta'lik yazı, söz başları kırmızı, yaprak lb'de güzel bir serlevha vardır.

İstinsah kaydı yoktur, IX. / XV. yüzyıl.

Baş : ای وجود تو اصل هر موجود
هستی و بوده و خواهی بود

Son: حشربا رسول کن یارب
این دعا را قبول کن یارب

A2 Nüshası: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi FY 431 (=Rıza Paşa) 290

Yıldız nakışlı, kahverengi bir cilt içinde, 52 yaprak 10,5 x 16,7 (4,8x10,1) cm. eb'adında, mavi, siyah ve yıldız cetvel içinde, 13 satırlı çok güzel bir ta'lik yazı. Söz başları yıldız, yaprak lb'de çok güzel bir serlevha vardır, üzerinde eserin adı yazılıdır.

İstinsah kaydı yoktur, X. / XVI. Yüzyıl

Baş: ای وجود تو اصل هر موجود
هستی و بوده و خواهی بود

Son: حشربا رسول کن یارب
این دعا را قبول کن یارب

Çalışmamızda Hilâlî-i Çâğatâyî'nin Şâh u Gedâ mesnevisi olarak A2 nüshasını esas aldık.

3. ŞÂH U DERVÎŞ MESNEVİSİNİN BÖLÜMLERİ (PARTS OF THE "SHAH AND DERVÎSH" MESNEVIS)

Hilâlî-i Çâğatâyî'nin Şâh u Gedâ'sında klasik mesnevilerde bulunması gereken bölümler mevcuttur. Mesnevî şu bölümlerden meydana gelmiştir.

شاه و درویش هلالی
شاه کدا

Şâh u Dervîş-i Hilâlî

- (1-26) 25 beyit Tevhîd.
(26-39) 13 beyit مناجات
Münâcât.
(39-61) 22 beyit حکایت در حکایت
Hikâyet Der Hikâyet
(61-99) 38 beyit در نعت حضرت خواجه کاینات علیه سلام
Der Na't-ı Hz.H'âce-i Kainât 'Aleyhi's-selâm
(Kainatın efendisi Hz.Muhammedin övgüsü hakkında)
(99-114) 15 beyit در منقبت حضرت امیرالمؤمنین علی علیه سلام
Der Menkâbet-i Hz. Emîr'ül Mü'minîn 'Ali A.S. (Hz.Muhammedin
Halifesi Hz.Ali Hakkında)
(114-138) 24 beyit آغاز داستان شاه و کدا
Âğâz-ı Dâstân-ı Şâh u Gedâ (Şâh u Gedâ Hikâyesine başlama)
(138-194) 56 beyit بیان نکه این مسنوی گفتن را سبب چیست ...
Beyân-ı Nigeh in Mesnevî Goften Râ Sebeb-i Çist (Şâh u
Dervîş kitabının nazm sebebi hakkında).

- (194-230) 36 beyit آغاز داستان عشق شاه و کدا
Āgāz-ı Dāstān-ı Aşq-ı Şāh u Gedā (Şāh u Gedā hikayesine başlama.)
- (230-271) 41 beyit توصف حسن شاهزاده و جواب و سوال درویش
Tavsif-i Hüsn-i Şāh-zāde ve Cevāb u Su'āl-ı Dervîş (Şāh-zādenin güzelliğinin tavsifi ve Dervîş'in sorularının cevabı.)
- (271-297) 26 beyit اضطراب کردن درویش از جدای شاهزاده در شب
İztırāb Kerden-i Dervîş Ez-Cudāyi-i Şāh-zāde Der-Şeb (Gece vakti Şāh-zādeden ayrıldıktan sonra Dervîş'in ızdırabı.)
- (297-311) 14 beyit
نالہ درویش از درازی شب و روز دیگر التفات نمودن شاهزاده
Nāle-i Dervîş Ez -Dırazi-i Şeb u Rüz-i Diger İltifāt-Numūden-i Şāh-zāde (Uzun gecede Dervîş'in inlemesi ve diğer gün şeh-zādenin görünmesi)
- (311-351) 40 beyit التفات نمودن شاه...
İltifāt-numūden-i Şāh (Şāh'ın iltifāt göstermesi)
- (351-394) 43 beyit رشک بردن شاهزاده از درویش... محبت او با دیگر...
Reşk burden-i Şāh-zāde Ez Dervîş...Muhabbet-i u Bā Diger... (Dervîş'in Şāh'ın başkasıyla muhabbetini kıskanması)
- (394-412) 18 beyit
...شدن شاهزاده از عتاب کردن به درویش او التفات نمودن...
... Şoden Şāh-zāde Ez İ'tāb-Kerden Be Dervîş ü iltifāt-Numūden. (Şāhzādenin Dervîş'den özür dilemesi)
- (412-472) 60 beyit از عشق درویش محروم شدن از خدمت شاه و سبب رفتن بکوی
او و مزده دیدار یافتن
Ez-'aşq-ı Dervîş Mahrūm-Şoden Ez-Hıdmet-i Şāh ve Sebeb-i Reften-i Be-kūy-i ü ve Müjde-i Dîdār Yāften. (Dervîş'in Şāh'ın hizmetinden mahrum olması ve gitmesinin sebebini ona söylemesi, görüşme müjdesini bulması.)
- (472-511) 39 beyit در وصف کبوتر بازی شاهزاده و آمدن او بر بام قصر...
Der VASF-ı Kebüter-Bazı-i Şāh-zāde ve Āmeden-i u Ber-bām-ı Kasr ..... (Şahzadenin güvercin oyunu ve onun sarayın damına gelmesi ve güvercinin tasviri hakkında.)
- (511-539) 28 beyit بیرون رفتن درویش از دست سنک طفلان از شهر
Bîrūn Reften-i Dervîş Ez-Dest-i Seng-i Tıflān Ez-Şehr Dervîşin çocukların taşlanması dolaylı şehrin dışına gitmesi.)
- (539-567) 28 beyit نامه نوشتن درویش بر بال کبوتر بستن پرواز
کبوتر به بام قصر شاهزاده
Nāme-Nüvišten-i Dervîş Ber Bāl-i Kebüter-Besten ve Pervāz-Kerden-i Kebüter Be-bām-ı Kasr-ı Şāh-zāde (Dervîş'in güvercinin kanadına mektup bağlaması ve Şāhzāde'nin sarayına göndermesi.)
- (567-600) 33 beyit در تعریف سواری و مرکب شاهزاده کوید
Der-Tarif-i Suvāri ve Merkeb-i Şāh-zāde Guyed (Şāh-zāde'nin biniciliği ve bineği hakkında)
- (600-623) 23 beyit تعریف تیر و کمان... تیر اندازی شاه
T'arîf-i Tîr u Kemān ... Tîr Endāzi-i Şāh (Ok ve yayın tarifi, Şāh'ın ok atıcılığı hakkında.)
- (623-651) 28 beyit گفت و کوی تیر و کمان با یک دیگر
Guft-u guy-ı Tîr u Kemān Bā-Yek-diger (Ok ve yayın birbirleriyle bahs u sual etmesi, birbirleriyle konuşması)
- (651-691) 40 beyit دلالت کردن رقیب شاهزاده بشکار و آگاه شدن درویش...
Delālet-Kerden-i Raqîb Şāh-zāde Be-Şikār ve Āgāh Şoden Dervîş... (Rakibin Şāh u Dervîş'in haline vakıf olması ve onları kıskanması.)
- (691-714) 23 beyit نشستن درویش در کوه... وحشیان...
Nişesten-i Dervîş Der-Kūh ...Vaişiyān... (Dervîş'in dağda

- vahşi hayvanlarla oturması.)
- (714-781) 67 beyit در صفت فصل بهار ملاقات شاه با درویش ... شکار
Der-Sıfat-ı Fasl-ı Bahār Molākāt-ı Şāh Ba-Derviş ...Şikār
(Bahar mevsimi Şāh u Derviş'in avda karşılaşılıp konuşmaları hakkında.)
- (781-823) 42 beyit مجلس آراستن شاه در دامن و آمدن درویش بتماشای آن مجلس
Meclis Ārāsten-i Şāh Der-Dāmen-i u Āmeden-i Derviş
Be-Temāşā-yı Ān-Meclis (Meclisin süslenmesi Şāh'ın dağın eteğine gelmesi Derviş'in onu seyretmesi.)
- (823-860) 37 beyit ملاقت کردن شاه و درویش با یک دیگر و آگاه شدن رقیب...
دلالت کردن شاهزاده از صحرا بجا...
Mülākāt-Keden-i Şāh u Derviş Bā Yek-diger u Āgāh Şoden-i
Raķīb ...Delālet-Kerden-i Şāh-zāde Ez-Sahrā Be-cā (Derviş'in ve Şāh'ın mülakat etmesi, rakibin haberdār olması ...)
- (860-903) 43 beyit در صفت هوای تموز و تب کردن شاه و صحت یافتن شاه...
Der-Sıfāt-ı Hevā-yı Temuz u Teb-Kerden-i Şāh u Sıhhat-
Yāftan-i Şāh... (Temmuz sıcağın vasfı ve Şāh'ın deniz kenarında sıhhat bulması hakkında.)
- (903-979) 76 beyit اختلاط شاه با درویش بر لب دریا حاتم را درویش دادن... وصال خود
İhtilāt-ı Şāh Bā-Derviş Ber-Leb-i Deryā Hātem Rā Be-Derv[ış
Dāden...Visāl-i Hod (Şāh ile Derviş'in karşılaşması ve yüzüğü Derviş'e vermesi hakkında.)
- (979-1019) 40 beyit نامه فرستادن خسرو بطلب شاه و باز آمدن شاه بشهر
Nāme-Firistāden-i Husrev Be-Taleb-i Şāh Baz-Āmeden-i Şāh Be-
Şehr (Şāh-zādenin babasının mektup yazıp oğlunu istemesi ve Şāh'ın tekrar şehire gelmesi hakkında.)
- (1019-1084) 65 beyit درصفت خوان و وفات خسرو وصیت او به شاه
Der-Sıfāt-ı H'an u Vefāt-ı Husrev Vasiyyet-i u Be-Şāh
(Şahzādenin babasının ölmesi hakkında.)
- (1084-1146) 62 beyit نشستن شاه بپادشاهی و وصال ... محروم شدن...
Nişesten-i Şāh be-Padişāhī u Visāl... u Bār Mahrum-şoden
(Şāh'ın padişahlığa oturması.)
- (1146-1204) 58 beyit وقت زمستان و ظفر شاه و قتل رقیب مراد رسیدن درویش
Vaqt-i Zemistān u Zafer-i Şāh u Katl-i Raķīb Murād-Res[iden-i
Derviş (Kış mevsimi Şāhın zaferi, rakibin öldürülmesi ve Derviş'in muradına ulaşması.)
- (1204-1262) 59 beyit شکر کزاری بر ختم کلام که مطبوع خواست...
Şükr-Güzāri ber-Hatm-i Kelām ki Matbu' h'ās... (Şāh ve Derviş kitabının hatimesi hakkında, şükür olsun hatim kelamı üzerine ki...)

4. ŞĀH U DERVİŞ MESNEVİSİNİN ÖZETİ (ABSTRACT OF "SHAH AND DERVİSH" MESNEVIS)

Hilâlî-i Çağatâyî; mesnevinin **tevhîd** bölümünde;

Kâinatta olan her şeyi Allah'ın yaratmış olduğunu, onun başlangıcının ve sonunun olmadığını, ezelden ebede kadar mevcut olan her şeyin, onun rızasıyla olduğunu belirtir. Şair kendisinin bulunmaz bir gevherin ümidiyle bu girdaba atılmış bir gemi olduğunu ve Allah'ın lütfundan dolayı korkusunun yersiz olduğunu söyler.

Münâcât bölümünde kendisinin gönül hastası olduğunu söyleyerek Allah'a seslenir. Allah'ın kendisine lütuf merhemi olmasını, merhamet etmesini, günahkâr olduğundan dolayı günahını affetmesini, mahşer günü kendisini mahcup etmemesini ister.

Münâcât bölümünden sonra ise, bir hikâye başlığı vardır. Burada şair herkesten zulüm gördüğünü Allah'a ey kimsesizlerin sahibi (kimsesi) ne zamana kadar zulüm göreyim bana yetiş. Elimden tut kurtulayım. Himmet et hepsini senin yoluna doğru götürüyüm. Kendi yolumu bana yalvarma yönü yap, izin ver bana. Güzellerden dolayı ateşteyim Haşr günümde bu günahıtan dolayı yakma. Yeter yandım Rabbim beni cehennem ateşinden koru günahımı başıyla taatimi kabul et. Karanlık gecede nasıl can veririm, iman çerağını arkadaş et. Beni bağlı olduğum şeylerden kopar, kendine bağla. Birleşmeyi bana nasip et ki bilmeyeyim bu sen misin yoksa ben mi? Benim hançer dilime su ver, cevher beyanına ışık ver ki söz denizinde inci saçan (güzel söz söyleyen) olayım.

Bu bölümde her ne kadar hikaye başlığı var ise de münacat bölümünün devamı olduğu görülmektedir.

Mesnevisinin Na't bölümü;

Bu bölümde Hz.Muhammed'in yaratılış sebebi olduğu belirtilirken, onun doğunun ve batının şahı olduğu anlatılır.

Onun mucizelerinden ayı ikiye bölmesine işaret edilmektedir. Ayrıca yıldızlardan parlak olduğu gölgesinin yere düşmemesi, din ilmini bilmesi üzerinde durulduktan sonra 76. beyitten itibaren geniş bir şekilde miraç olayı anlatılmış, Peygamberin ümmeti için başıslama isteğinde bulunması ve onun övgüsüyle bu bölüm bitirilmiştir.

Der Menkabet-i Hz.Emirü'l Mü'minin Ali A.S. başlığı altında ise 99. beyitten itibaren 15 beyit Hz.Ali hakkındadır. Bu bölümün ilk beyti aşağıdaki şekildedir.

در دریای سرمد است علی
جانشین محمد است علی

(Baki denizdedir Ali, Muhammed'in halefidir Ali). (B.99)

Hz.Ali'nin Hz.Muhammed'in halefi olduğu avucunda bir anahtar olduğu, Hayber'in kapısını o anahtarla açtığı, iki başlı bereketli kılıcının küfür (imansızlık) ipliğini makasladığı anlatılırken gülşenin güzelliğinin Hz.Ali'nin cemalinden olduğu ve Hz.Ali'nin al renkli bir bahçenin gülü olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Resul'un Allah'tan ayrı olmadığı gibi onun da resulün kederini defettiğini, onunla amca çocuğundan çok kardeş gibi oldukları ifade edilmiştir. Hz.Ali'nin cömertliğine de değinilerek şöyle denilmiştir.

هر شهی وقت کرم زر بخشد
شاه دین روز رزم سر بخشد

(Her cömertlik şâhının altın başısladığı gibi dinin şâhı olan Hz.Ali de savaşa baş başıslar.) (B.111)

Bu bölüm aşağıdaki beyitle bitirilmiştir.

همه سرها فدای او بادا
همه شاهان کدای او بادا

(Bütün başlar ona feda olsun, bütün şâhlar onun kölesi olsun). (B.113)

Hilâlî-i Çağatâyî Şâh u Gedâ mesnevisinde mesnevinin nazm sebebi bölümünden önce "**Söz söylemenin tarifi hakkında**" bir bölüm yazmıştır.

Bu bölüme;

کوهر حقه دهان سخن است
جوهر خنجر زبان سخن است

(Söz ağzın hokkasının incisidir. Söz dilin hançerinin cevheridir.) (B.114) diye başlamıştır.

Söz olmasaydı insan ne yapardı, manayı nasıl çözerdi, insan herkesi nasıl bilirdi, sır söylemeye nasıl muktedir olurdu, söz ortada yokken insan da dilsiz idi. Güzel söz senin tenin ve can

hayatındır. İsa'nın nefesi senin bu sözünün habercisidir. Sözün sıfatı nükte bilmektir. Söz gökyüzünden aşağı inince şiir mor kubbeden geldi. Eğer sözden daha iyi bir cevher olsaydı sözün yerine o yer ederdi. Doğru sözün yeri üstündür onun yeri belki her zaman felektedir. Söz ağızdan çıkmasın ki sözden söz gelir (çıkır). İki cihan iki harften doğmuştur. کن dür. Ne tuhaftır ki bu iki harf bir sözdür. Ey akıl sözden rivayet et, kalem dilinden hikayet et. Ey kalem dil saatini aç. Derken kendisinin mana şahı olduğunu, söz padişahına doğru ilerlemesini, eski ve yeni yazarların hepsinin söz mahzeninde olduğunu belirtmiştir. Onların sır bilen olduklarını söyler. Âlemde nazm incisinden dolu oldular, denize saçılmış inci gibi oldular diyerek onlara Allâh'tan rahmet dilediği ile aşağıdaki beytiyle bitirir.

ابررحت نثار ايشان باد
لطف چاويد يار ايشان باد

(Rahmet bulutu onların üzerine saçılmış olsun, lütuf ebedi onların yükü olsun). (B.137)

Şâh u Dervîş kitabının nazm sebebi hakkında:

Tab' ehlerinden bir kaç sözden bahsederken, şairden de söz hakkında bir şeyler söylemesini isterler. Şair de onların arzusunu kırmaz, söyledikleri hepsi tarafından beğenilir ve mesnevi nazmeder. Bunun üzerine kendisine bir ses ulaşır, Şâh u Gedâ hikayesini söylemesini ister. Şair Şâh'ın kıssasını beyan ettiğini, Dervîş'in halini açıkladığını ve tamamladıktan sonra ona Şâh u Dervîş adını koyduğunu söyler. Hilâlî-i Çağatâyî **hikayesine** Dervîş'in tarifini yaparak başlamıştır. Dervîş bir bahçe tarafında gezerken, aniden bu bahçe içerisinde cennet gibi bir mektep görür.

Şâhzâde'nin güzelliğinin tasviri ve Dervîş'in sorusunun cevabı:

Bu bölüme de Şâh'ın tasviri ile başlanmıştır. Dervîş Şâh'a meyilli olunca; onun portresine, simasına hayrette kalır. Ona olan hayranlığı her demde artar. Şâh ona: "Böyle suskun olma, dudağını kımıldat, hep dinleyici olma dedi. Eğer senin gönlünde bir müşkül varsa o müşkülü bana sor, müşkülün tarafımdan bilinsin" der. Gedâ okur yazar olmadığına Şâh'ı inandırır. Şâh mektepten ev tarafına gittiği zaman Dervîş perişan halde ağlamaya başlar, Şâh'ın geldiğini haber alınca ağlamaktan ve ah etmekten hemen vazgeçer. Karanlık gece ortaya çıkınca Dervîş'in gönlü figana gelir.

Sabah vakti, Şâh yüz naz ve işveyle sabah uykusundan uyanır, süslenir ve okul tarafına yürür. Zavallı Dervîş'in gözü yolda Şâh'ın gelmesini bekler, ansızın o selvi naz görününce, Dervîş o süslü yüz güzelliğini görünce sabırsızlanır. Gönlü ve canı ıstıraba düşer, kendinden geçer harap olur. Zaman zaman hali değişir. Onun bu kararsız hali, inlemesi Şâh'ın gönlünü etkiler. "Senin halin nedir?" diye sorar. Şâh Gedâ'ya bakınca onun şefkatli gönlünde iz bırakır. Onu kendi yanına okusun diye çağırır. Birlikte okumaya başlarlar. Bundan sonra onun hakkında dedikodu olur. Gecenin karanlığı tekrar onun önüne gelince dervîş ayrılığın mübtelası olur. Sabah olunca, Şâh'dan başka herkes bir araya gelir. Dervîş Şâh'ın arkadaşından Şâh'ın niçin gelmediğini sorar. Şâh gelip bunu gördüğü zaman, onu başkasının tarafına bakıyor diye kıskanır. Ona vefalı davranmış olduğundan dolayı hata yaptığını düşünür. Şâh okula tekrar gidince arkadaşına Dervîş seninle ne konuşuyordu diye sorduktan sonra kıskançlığının yersiz olduğunu anlar ve Dervîş'in vefasına gönül bağlar.

Şâh'ın lütfü çoktan çok olunca Dervîş'in şefkati de çoktan çok olur. Birkaç gün ara geçince Dervîş'in gönlü her şeyden geçer. Mektep ehli onun haline vakıf olurlar. Çocuklar arasında dedikodu olur, birbirlerine söylerler. Sonunda halkın arasında dedikodu yayılır.

Gedâ'nın insaftan nasibini almamış, taş kalpli bir rakibi vardır, bu hikayeye vakıf olur, Gedâ'yı Şâh'ın kapısından uzaklaştırır. Dervîş'in bütün eziyeti boşa gider, Rakibin korkusundan bazen Şâh'ın mahallesine gece gider. Gece vakti perişan inlerken, Şâh onun inlemesine kulak verir, onun kararsızlığını teskin için: Kalk ıstırap yapma, yarının gamını yemek için koşma. Bundan sonra sabah akşam demeyip, gelir damın köşesinde yer tutarım. Sarayın damının kenarında otururum ki güvercinlerin grubunu göreyim. Sen de uzaktan benim tarafımı seyret, der. Birkaç gün böylece Şâh damın kenarında, Gedâ onu uzaktan görmekten teskin olur. Gedâ'nın, havaya öyle mest ve şaşkın bakışını görenler güneşe tapıyor zannederler. Öyle ki bu dedikodu yayılınca rakip işitir ve onu güneşe tapmakla, kâfirlikle suçlar. Günahsız Dervîş yemin eder ve der: "Benzersiz bir zat vardır, güneş ve aşkın layığı odur. Bütün varlığın zerrelere onun aşığıdır. O güneşin önu utanılacak değildir, ondan başka hiçbir güneş yoktur". Bunun üzerine Allah'a taptığı bilinmiş olur.

Fakat çocuklar eziyet etmek için onu köşe pazar tekrar ararlar. Çocuklar onun başına o kadar taş vururlar ki şehrin arsası onun başına dar olur. Mecburen çıkıp gider. Virane bir köşe tutar ve oturur.

Şâh'ın bir güvercini vardır. Bir gün Şâh'ın sarayından uzaklaşır, Gedâ'nın başı üzerine iner. Gedâ durumunu anlatan bir mektup yazar, mektubu güvercinin kanadına bağlar, Şâh'ın tarafına gönderir. Şâh Gedâ'nın halini okuyunca, der: "Her tarafta nida etsinler, şehrin bütün halkı şehrin etrafında toplansın, meydana doğru ok ve yayı götürsünler, çocuklar ve gençler seyretmeye gitsinler". Her bir grup kendi oklarını atmak için işaret yaparlar. Her kim hükümde kusur ederse, kendisini o oka nişane yapar. Bu nida Gedâ'nın kulağına erişince, canını feda etmek ister. Gider ve meydanın kenarında yer tutar, bir gün Şâh dolaşmak ister, gömleği yırtılmış, bir köşeyi vatan yapmış Gedâ'yı görür. Şâh'ın yüzünün güzelliğine bakınca, kendini yolun toprağına atar. Şâh Dervîş'i bu halde bulunca, atı o tarafa sürer. Dervîş uzaktan onun yüzünü görsün, o da uzaktan onun tarafına baksın diye bir işaret yapmalarını ister. Gedâ işaret tarafına bakınca, bakışları onun tarafına olur. Nice gün padişah Dervîş'e karşı cilve ve naz yapar, halk bunu uygun görmez dedikodu yaparlar. Bu sözlerden dolayı rakip duruma vakıf olur, öfkesinden kanı kaynar ve der: "Eğer bu Gedâ'nın kanını dökersem, kendim için fitne karıştıran olurum, bundan Şâh haberdar olursa haşre dek yüzüm kızarır. Bir hile yapıp Gedâ'dan Şâh'ı ayırayım" der. Bir gün Şâh gezerken yanına gider ve: "Ey Şâh bahar mevsimi ulaştı, av vakti oldu, lalezar ve sahraya gidelim, av yapalım" diyerek onu ava gitmeye meylettirir. Şâh Gedâ'yı avdan haberdar etmek ister, onun tarafına bir ok atar, Gedâ ok tarafına bakınca onun güzel tedbirine vakıf olur.

Gedâ vahşi hayvanların yaşadığı gibi dağı mesken eder, ahularla dost olur. Ahuların içinde çok zarif yüz güzelliğine sahip bir ahu vardır, Gedâ'nın meyli ona olur.

Şâh avda o ahunun peşine düşer, birlikte Gedâ'nın yanına giderler, ahu ondan kurtarılmasını ister Şâh o hali görünce büyük bir uyanışla uyanır. Gider ve onun yanına çömelir, Şâh Gedâ'nın hizmetine oturur. İkisinin arasında bir perde olur. Şâh Gedâ'dan kendisi için dua etmesini ister. Bu söz üzerine Dervîş'in aklı karışır, sert bir ah çeker ve ona der: "Eğer benim duam kabul olsaydı sayısız gama sahip olur muydum, Şâh benim tarafımdan geçerd, ben o ay yüzlüye bakardım". Şâh ona: "Ey bihaber ne söylüyorsun, aradığın Şâh benim, taht üzerindesin ve Şâh'ı istiyorsun" der. Dervîş heyecanlanır, aklı başından gider. Şâh arkasından asker ve süvari takımı oraya ulaşır, iki yarin haline vakıf olurlar, zamanın ve günün fitnessi olurlar korkusuyla uzatmak istediği bu süreyi keser, oradan kalkar ve konağına gider. Dervîş Şâh'ı tekrar kaybedince gamlı olur.

Mecliste Şâh'ın oturduğu yeri Gadâ dağın başından seyretmektedir. Herkes eğlenirken Gedâ sıkıntı çekmektedir. O gecenin eğlencesi ta sabaha kadar devam eder. Sonunda şarap işini yapar, meclis ehli mest ve harap olurlar. Onlar uyuyunca Dervîş tekrar dağa gider.

Başka bir gün sabah vakti Şâh Gedâ'nın tarafına gider, karşılıklı konuşmalardan sonra Şâh kendi konağının hevesinde olunca Dervîş yaralı gönlü ile hasta kalır. Ertesi gün tekrar Şâh lütf gölgesini Gedâ'nın üzerine atar, Böylece ardı ardına birkaç gün Şâh onun tarafına gidince, birisi bunu rakibe söyler. Rakip tekrar bir hile ile ulaşma ipliğini koparır. Bahar mevsiminin geçtiğini söyleyerek Şâh'ı şehre dönmeye ikna eder.

Şâh temmuz sıcağında hastalanır. Doktorların bu vakitte en iyi yerin deniz kenarı olduğunu söylemeleri üzerine yol eşyaları hazırlanır ve deniz kenarına götürülür. Şâh, deniz kenarını mekan tutar. Dağ Dervîş'e vatan olmuştur. Bir gün ağlarken, her tarafa bakar ve Şâh'ın çadırını görür. Tesadüfen Şâh da av düşüncesindedir, Dervîş tarafına gezinti yapınca, kalbine bir endişe düşer ki padişah dünyadan yok olunca, alemin padişahı yok olacak. Acaba kim artık padişah olacak, makam ve mülk sahibi kim olacak. O esnada Gedâ gönülden bir ah çeker ve "Şâh" der. Şâh der: "Garip bir hal oldu, şâhlık için uğurlu bir fal oldu. Ben padişah olayım, ordunun memleketin başkanı olayım derken, gaipten bir ses şah dedi. Şâh benim, ordu ve memleketin şâhı benim". Ona: "Ey Şâh söyleyen; ne söylersen söyle, Şâh buradadır" der. Bu sözü işitince Dervîş yerinden sıçrar ve onun önüne gelir.

Şâh'ın dizginini tutup der: "Ey Şâh bana lütf et, muratsızım benim muradımı ver. Ya can derdime bir çare kıl, ya hançerini çek beni helak et. Ben sensiz ölü ve sen başkaları ile, ben cefa görmüş başkaları vefa". Şâh onun nefeslerinden gül gibi açılır. "Ezelin hakimi olan Allah ki onun hükmü zevalsiz ve sonsuzdur, taht sahibi olursam, rakip kenarda kalır. Sabah, akşam, hafta, ay ve yıl devamlı seninle olurum. Bu konuda eğer bir delil istersen, bu şâhlığın yüzüğü" diyerek, kendi yüzüğünü ona verir ve gider.

Şâh'ın babası hastalanır, mektup gönderip Şâh'ı çağırır. Şâh babasının mektubunu okuyunca, şehre geri döner ve halk tarafından bayram sevinciyle karşılanır. Babası ona nasihatlerde bulunur ve ölür.

Şâh padişahlık tahtına oturur. Şâh'ın lütfundan Dervîş tarafına haber gelince, Dervîş yola koyulur, Şâh'ın haremine ayak basar. Daha önce Şâh'ın kendisine verdiği yüzüğü Şâh'ın mahremine teslim edip, Şâh'a gönderir. Şâh kendi yüzüğünü görünce Gedâ'yı kabul eder.

Şâh Gedâ'yla beraberken düşman askerinin ulaştığı haberi gelir. Rakip bu uğursuzluğun Gedâ'dan dolayı olduğunu söyleyerek onu yine Şâh'dan mahrum eder. Savaş sırasında Dervîş de oradadır, Yüzü gökyüzüne karşı, ellerini dua etmek için kaldırmış, Şâh'ın zaferini istemektedir. Savaş kazanılır düşmanlar korkudan yok olurlar. Rakip de helak olur.

Gece Şâh'ın askerleri hepsi rüya görürler ki; yeşil elbiseli bir arif Şâh'a ulaşır ve Allah'ın ona, savaştaki galibiyetlerini Gedâ'nın dualarından dolayı verdiğini, kalkıp onu gamdan kurtarmasını ve özel mahremine almasını söyler.

Şâh uykudan uyanınca, Dervîş'i kendi yanına çağırıp onu ayrılık mihnetinden kurtarır. Ta ölünceye kadar birbirinin yâri olurlar.

5. SONUÇ (CONCLUSION)

Çağatay Türklerinden oluşu için Hilâlî-i Çağatayî ismiyle bilinen Bedrüddin Muhammed b.Abdillah Hilâlî-i Esterebâdi İran şairlerindedir. Tanıtmaya çalıştığımız Farsça Şâh u Dervîş mesnevisini hangi tarihlerde yazdığına dair kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ancak şairin hayatıyla ilgili bilgiler incelendiğinde mesnevinin H.911-H.920 yılları arasında yazılmış

olduğunu tahmin edebiliriz. Aruzun Fe'ilâtün / Mefâ'ilün / Fe'ilün kalıbıyla yazılmış olan Şâh u Dervîş mesnevisinde, klasik mesnevilerde bulunması gereken bölümler mevcut olup "aşk" konusu işlenmiştir. Şair Şâh'ın kıssasını beyan ettiğini, Dervîş'in halini anlattığını ve eserine "Şâh u Dervîş" adını koyduğunu mesnevisinde ifade ediyor. Mesnevide "Dervîş" bazen "Gedâ" olarak kullanılmıştır. Çalışmamızda mesnevinin bölümleri beyit numaraları ve sayılarıyla belirtilmiş olup mesnevinin Türkçe özeti verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA (BIBLIOGRAPHY)

- AMİD, Hasan; Ferheng-i Amid. Tahran 1336.
- AŞIK ÇELEBİ. Meşairü'ş-Şuara or Tezkere of Âşık Çelebi, Meredith Owens, London, 1971.
- BROWN, EDWARD. Tarih-i Edebiyat-ı İran, Ez Agaz-ı Ahd-i Safeviye Ta Zaman-ı Hazır (Tercüme: Reşit Yasemi) Tahran 1312.
- HASAN ÇELEBİ, Tezkiretü'ş-Şuarâ, Haz. İbrahim Kutluk. C.1. Ankara 1978.
- GİBB, Elias John Wilkinson; A. History of Ottoman Poetri, Cilt.3 Londra 1965
- "Hilâlî-i Bedreddin" Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. Devirler-İsimler Eserler Terimler. C.4. S.233. Dergah Yayınları 1981.
- Hilâlî-i Çağatâyî.Şâh u Gedâ. İst. Üniv. Kütüphanesi. FY. 1257
- ..... Şâh u Gedâ. İst. Üniv. Kütüphanesi FY. 431 (Rıza Paşa 290).
- ..... Divân-ı Hilâlî, Milli Kütüphane, 545/1162.
- KAFZADE Fa'izi.Zübdetü'l Eş'ar, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi. No: 1877
- KOCATÜRK, V. Mahir; Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara 1964.
- KUT, Günay "British Museum'daki Bazı Önemli yazmalar ve Tevaif-i Aşereden Taife-i Bektaşiyân" Türk Dili. Belleten, Ankara 1971.
- KUTLAR, Fatma S "Mesnevî Nazım Şekline Genel Bir Bakış ve Türk Edebiyatında Mesnevî Araştırmalarıyla İlgili Bir Kaynakça Denemesi" Türkbilig Türkoloji Araştırmaları 2000/1 Ankara 2000 s:102-107.
- LATİFİ;Tezkire-i Latifi, Kayseri Reşid Ef. Kütüphanesi. No:1160
- LEVEND, A.Sırrı; Türk Edebiyatı Tarihi, C.1. Giriş. Ankara 1973.
- ..... Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul, İstanbul 1958.
- ..... "Divan Edebiyatında Hikâye" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten Ankara 1963 s: 71-118
- MUSTAFA ALİ;Kühül Ahbar, Nuruosmaniye Kütüphanesi. No: 3406.
- RİYAZİ. Riyâzü'ş-Şu'arâ. Nuruosmaniye Kütüphanesi. No:3724.
- ROUSSEAU A.M.-Cl.Pichois; Karşılaştırmalı Edebiyat. Çeviri: Mehmet YAZGAN İstanbul, 1994.
- SAM, Mirzâ. Tuhfe-i Sami nşr. Vahid-i Destgerdi, Tahran 1317.
- SEHİ BEY, Heşt Behişt, Ayasofya Kütüphanesi. No:3544.
- SEVGİ. H.Ahmet; "Hilâlî-i Çağatâyî" İslam Ansiklopedisi. T.D.V. c.18 İst. 1998.
- ŞAFAK, Sadık Rızazade;Tarih-i Edebiyat-ı İran, Tahran 1352.
- " Şâh u Gedâ " Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. Devirler-İsimler-Eserler-Terimler. C.8. S.85-86. Dergah Yayınları 1988.
- ŞEMSETTİN SAMİ Kamus-i Türki. İstanbul 1317.
- STEINGASS, F; Persian- English Dictionary, Beirut 1975.

- MEHMET TAHİR. Osmanlı Müellifleri. II. Cilt. İstanbul 1972.
- TAHİR-ÜL MEVLEVİ. Edebiyat Lügatı, Neş. Kemal Edip Kürkçüoğlu. İstanbul 1973.
- ÜNVER, İsmail; "Mesnevî " Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı. II. (Divan Şiiri) sayı.415-416-417. Ankara 1986 s: 430-554
- ..... "Çeviri Yazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler" Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edb. Böl. Türkoloji dergisi. XI. cilt. Sayı 1. Ankara 1993.